

הרב אליעזר בן-פורת

פינת הבחירה * עיונים בשיטתו של רבי חסדאי קרשקש

מבוא

אחד מן ההוגים הגדולים שקמו לנו בתקופת ימי הביניים בספרד, הוא רבינו חסדאי קרשקש [להלן רח"ק]. גאון ההלכה ואיש המחקר, רב לקהילתו ומנהיג לעמו, ומעל לכל, פילוסוף בעל שיעור קומה הנאמן ללא חת למסורת התורנית. בספרו **אור ה'** הציע רח"ק את ביקורתו החריפה על שיטותיהם של הרמב"ם **במורה הנבוכים** ורלב"ג **במלחמות ה'**, שניסו לגשר, לקשר ואף לקרב, שני עולמות, שלדעת רח"ק מנוגדים הם ביסודם ובמהותם: עולם הפילוסופיה מיסודו של אריסטו, ועולמה של תורת ישראל.

תוך משא ומתן פילוסופי ותורני עם השיטות הנ"ל, החזיר רח"ק את עטרת סמכותה העליונה של התורה ליושנה¹, בערכו את משנת מחשבת ישראל בזיקה ישירה לבית מדרשה, התורה שבכתב וזאת שבע"פ - התלמוד והמדרשים.

אחת מן הסוגיות העמוקות במשנתו של רח"ק היא שיטתו בעניין חופש הרצון, אותה ביאר בארוכה במאמר השני [הכלל ה' - פינת הבחירה] בספרו הנ"ל. להלן נעמוד על ב' נקודות בשיטתו של רח"ק: תחילה נשתדל להראות שדעתו של רח"ק שעיקר השכר והעונש על המעשים הוא על הבחירה והרצון בהם, יש לה מקור בדברי חכמים שקדמו לו, וכמו כן מצאנו לה הד בדברי חכמים שבאו אחריו. שנית, נבאר כוונת דברי רח"ק [בפ"ג ופ"ה מפינת הבחירה], בהבדל ש"בין החיוב אשר בבחינת הסיבות בזולת הרגש אונס והכרח, ובין החיוב אשר בהרגש אונס והכרח". בעולם שהכל קבוע בו מראש על ידי שלשלת של סיבות ומסובבים - מה משמעות יש לבחירתו של אדם?

1. ראה רבי יוסף יעבץ **אור החיים**, לובלין תר"ע עמ' 96: "והרב בן חסדאי ז"ל אשר גבה בשכלו על כל הפילוסופים אשר בזמנו... וחיבר ספר קראו אור השם, ותכלית חכמתו בספר ההוא להגיע אל הדרוש הזה, להודיע ולבאר כי המגדל אשר בנו בני האדם לחשוב כי יש שלמות אחר זולת עשיית המצוות, הוא עמלו בוניו בו...". וראה עוד דברי החיד"א **שם הגדולים** מערכת ספרים, אור ה': "הרב חסדאי קרשקש, מזהיר על למוד הגמרא ושרשי המצוות".

שורש הגמול ברצון

דעת רח"ק שקנין האמונה בדעות התורניות אינו דבר התלוי ברצון, כי האמונות והדעות "אין לרצון ולבחירה מבוא בהן כלל"², ומאחר והאמונה עצמה אינה בגדר של בחירה, מוכרחים אנו למצוא את האלמנט הרצוני לא באמונה עצמה, כי אם ב"ענין דבק ומחובר עם האמונות". ומהו אותו ענין? העריבות והשמחה באותן האמונות התורניות, ולפיכך גם השכר והעונש אינו על האמונה עצמה או על העדרה, כי אם על העריבות והשמחה באותה האמונה³. דעתו של רח"ק בענין הגמול באמונות תואמת היא לשיטתו הכללית על תכלית האדם שהיא הדבקות בה, ושדבקות זו היא תוצאה של אהבת ה', אהבה שהיא תולדת הרצון הבא לידי ביטוי בעונג והשמחה שבעבודתו.

רח"ק ממשיך לבאר בדרך זו גם את עניין שכר ועונש על המעשים: "ואומר עוד, שגם בפעולות, כאשר יעוין בהם, יתאמת, שהגמול אינו על עצם הפעולות ראשונה, אלא על **בחירתו** הפועל בשפעלהו... יתחייב אם כן, שהגמול והעונש אשר מפאת הבחירה והרצון, אינו על הפועל בעצמו כשפעלהו, אלא על בחירתו הפועל כשפעלהו"⁴. רח"ק מפרש בדרך זו מאמר חז"ל [יומא כט, ע"א] "הרהורי עבירה קשים מעבירה"⁵: "ש'למה שהעבירה מורכבת משני עניינים: אם הפועל בעצמו, ואם בחירתו ורצונו בו, והיה העונש המגיע בה, אינו אלא מפאת הרצון והבחירה, אשר כנה במאמר הזה ב"הרהור", הוא מבואר, שהיותר קשה שבשניהם, הרצון, והוא ה"הרהור"⁵. כלומר,

2. רח"ק נותן גי' טעמים מדוע אין מקום לרצון ובחירה באמונות ודעות, ראה **אור ה'** מאמר בי כלל ה' פ"ה, **וּדְרֵשֶׁת הַפֶּסַח לְרַח"ק**, א', רביצקי ירושלים תשמ"ט שורות 77-90, וראה עוד מאמרי בסיני כרך ק"כ אלול תשנ"ז: "אמונות ודעות כמצוות לדעת הרמב"ם ולדעת רח"ק", עמי ר"יז.
3. ובלשונו של רח"ק שם כלל ה' פ"ה: "שאחר שהתבאר שאין על האמונות מבוא לרצון, אבל המאמין הוא מרגיש בהכרח אשר לו על היותו מאמין, הנה הוא מבואר, שאין המלט אלא בשנשים הבחירה והרצון על ענין דבק ומחובר עם האמונות, סמוך מצדן להם, והוא העריבות והשמחה אשר לנו כאשר חנן אותנו השם אמונתו, והחריצות לעמוד על אמתתה. והוא ענין רצוני ובחירי בלי ספק. שכבר יצוייר אמיתות האמונה בזולת שישגי בעל האמונה התעוררות שמחה בהיותו בעל האמונה ההיא. ולזה הוא מבואר, שהתעוררות השמחה וההשתדלות בעיון באמתתה, ענינים נמשכים לרצון ולבחירה, אשר עליה יתישב ענין הגמול והעונש...". וראה עוד המאמר הנ"ל ב**סיני**, עמי רכ"ה-רכ"ט.
4. שם כלל ה' פ"ה ו**בדרשת הפסח עמ' 139**. וראה עוד ר"י אברבנאל **נחלת אבות** פ"ב מ"א מהדורת זילברמן עמי צ"ה: "אבל אמר שכל מצוה אשר יעשה, קלה או חמורה, יעשה בזריזות וחפץ גדול... ואמר בסיבת זה שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות, ופירושו אצלי, שלא ידענו אם יתן השכר במצוות והשמחה והערבות אשר יהיה לאדם במעשה המצוות כדברי הרב נ' חסדאי ודעתו".
5. שם כלל ה' פ"ה ו**בדרשת הפסח** שם. וראה עוד פירושו של הרמב"ם למאמר הנ"ל **במורה הנבוכים** ח"ג פ"ח וראה W.Z. Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas* pp. 146-147. ואין זה טעם מיאונו של רח"ק בפירושו של הרמב"ם, אלא שורש ההבדל ביניהם, שהרמב"ם מפרש קושי החטא שבהרהור משום שהמחשבה היא החלק הנבחר שבאדם, ואילו רח"ק מפרש קושי

הגמול על המעשים הוא בעיקרו על הבחירה והרצון בהם, דהיינו על חוית הנפש הפנימית ולא על המעשה החיצוני. להלן נראה כי דעה זו מקובלת היא על דעת כמה מחכמי ישראל הראשונים והאחרונים ז"ל.

דעת הרמב"ן ורבינו בחיי על עונשם של מצריים

הרמב"ם מעיר על הסתירה כביכול שבין גזירת ה' לעקרון הבחירה: "והלא כתוב בתורה: ועבדום וענו אותם, הרי גזר על המצרים לעשות רע! וכתוב: וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ, הרי גזר על ישראל לעבוד ע"ז! ולמה נפרע מהן? - לפי שלא גזר על איש פלוני הידוע שיהיה הוא הזונה, אלא כל אחד ואחד מאותם הזונים שעבדו ע"ז, אילו לא רצה לעבוד לא היה עובד... וכן המצרים, כל אחד ואחד מאותם המצרים והמרעים לישראל, אילו לא רצה להרע להם הרשות בידו, שלא גזר על איש ידוע, אלא הודיעו שסוף זרעו עתיד להשתעבד בארץ לא להם, וכבר אמרנו שאין כח באדם לידע היאך ידע הקב"ה דברים העתידיים להיות"⁶.

הראב"ד [שם] השיג על פתרונו של הרמב"ם: "יאמר הבורא לזונים למה זנית - ואני לא הזכרתיך בשם כדי שתאמר שעליך גזרתי? יאמרו לו הזונים: ועל מי חלה גזרתך - על אותם שלא זנו! הנה לא נתקיימה גזרתך!" ועל ענין עונשם של המצרים, אומר הראב"ד כי "אינה שאלה משני פנים", ובתשובתו השנייה הוא אומר: "כי הבורא אמר: וענו אותם, והם עבדו בהם בפרך והמיתו מהם וטבעו מהם, כענין שנאמר: אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה, לפיכך נתחייבו". כלומר, כיוון שהמצרים הרעו לישראל יותר ממה שנאמר בגזירה, הרי שאין מעשיהם משום הגזירה אלא משום שנאתם לישראל, ולפיכך נענשו על הכל.

הרמב"ן שולל גם הוא את פתרונו של הרמב"ם והולך בדרכו של הראב"ד ומפרש יותר:

"וכן היה במצרים שהוסיפו להרע, כי השליכו בניהם ליאור, וימררו את חייהם וחשבו למחות את שמם... וזהו מה שאמר יתרו: כי בדבר אשר זדו עליהם, כי הזדון הוא שהביא עליהם העונש הגדול שאבדם מן העולם... ודבר ברור הוא כי השלכת בניהם ליאור אינה בכלל ועבדום וענו אותם,

החטא שבהרהור משום חטא הרצון, והגמול תלוי ברצון, וכל אחד מהם נאמן לשיטתו בנקודת המוקד של עבודת ה'. וראה עוד פירושו של רבו של רח"ק, רבינו נסים **דרשות הר"ן** הוצאת אי"ל פלדמן ירושלים תשל"ד, הדרוש הששי עמי ק"ד-ק"ה, וכ"כ תלמידו של רח"ק, ר"י אלבו **עקרים** מאמר די פכ"ח.

6. הלי **תשובה** פ"ו ה"ה וראה **משך חכמה** בראשית ט"ו, יד וכדבריו מצאנו **בפירוש רבינו נסים על התורה** שם.

אבל היא עקירתם לגמרי... ודע והבן כי האיש שנכתב ונחתם בראש השנה להריגה, לא ינקה הליסטים ההורג אותו בעבור שעשה מה שנגזר עליו, הוא רשע בעונו ימות, ודמו מיד הרוצח יבוקש, אבל כאשר תצא הגזירה על פי נביא יש בעושה אותה דינים, כי אם שמע אותה ורצה לעשות רצון בוראו כנגור, אין עליו חטא אבל יש לו זכות בו... אבל אם שמע המצוה והרג אותו לשנאה או לשלול אותו, יש עליו העונש כי הוא לחטא נתכוון ועבירה היא לו...⁷.

כדברים האלו כתב גם רבינו בחיי בפירושו⁸. מסכם **מכתב מאלהו**: "הבוחר לרצוח יש לו אחריות רק על בחירתו וכוונתו, כי בעצם המעשה לא שינה כלום כי כבר נגזר מן השמים שימות הנרצח... גם אם נודעה הגזירה ונתפרסמה, כגון על ידי נביא, ההורגו חייב אם נתכוון בהריגתו לא לקיים מצות הבורא אלא מחמת שנאה או לשלול שללי".

דעת גדולי החסידות והשקפת רבי אלחנן וסרמן

בדברי גדולי החסידות מצאנו מפורש כדעתו הנ"ל של רח"ק. רבי מרדכי יוסף מאיזביצא כותב: "כל המעשים הנעשים בעולם נראים למעשה בשר ודם... ובאלו הפרשיות מלמד אותנו השי"ת אשר המעשים הם מיד השי"ת והמחשבות מצד האדם"⁹. כיוצא בזה כותב תלמידו, רבי צדוק הכהן מלובלין¹⁰: "עיקר זכות השתדלות אדם בעולם הזה הוא רק החשק שיש לו לעשות רצונו יתברך, אבל גמר המעשה הוא מהשי"ת... כי השי"ת הוא הפועל באמת ואין לאדם אלא הרצון וכח הבחירה שלו הוא בוחר וחפץ במעשה זו...".

7. **פירוש הרמב"ן עה"ת בראשית ט"ו**, יד. וראה **אברבנאל** בפירושו עה"ת שם שהביא דברי הרמב"ן וסיים: "וכאשר יתבוננו דברי הרב המיימוני בספר המדע, נמצא שזו היתה כוונתו". וכ"כ **תוס' יו"ט** אבות פ"ב סוף מ"ה: "...שזה העושה הרע שדברי הרמב"ם נאמרים עליו, הוא אמנם אשר לא פעל ועשה לקיים מאמרו של מלך ברוך הוא, אלא זדון לבו השיאו לכך, ורחמנא לבא בעי, וכאשר יבנו דברי הרמב"ם כך, תסתלק ממנו גם השגת הראב"ד שם. וראה עוד **חפץ חיים** הלי לה"ד כלל י" ס"ב **באר מים חיים** אות י".
8. **רבינו בחיי על התורה** שם. וכן עולה מפירושיהם של **רבינו יונה** ו**רע"ב** אבות פ"ב מ"ו ועוד מפרשים המובאים **במדרש שמואל** אבות שם.
9. ר' א"א דסלר **מכתב מאלהו** ח"ד בחירה עמ' 94. וראה עוד נ' ליבוביץ, **לימוד פרשני התורה ודרכים להוראתם** ירושלים תשנ"ג, בראשית עמ' 45.
10. **מי השלוח**, בני ברק תשנ"ה ח"א עמ' מ"ה וראה עוד שם ח"א, עמ' קנ"ד, קצ"ח ורמ"ה וח"ב עמ' מ"ח, קצ"א וקצ"ב.
11. **דברי סופרים** אות כ"א וכ"כ עוד **בליקוטי מאמרים**, עמ' 217-218. וראה עוד משי"כ שם בשאלת הידיעה והבחירה ובמחשבות חרוץ אות ח' ו**צדקת הצדיק** אות מ'.

רבי אלחנן וסרמן מבאר בקובץ **הערות**, שאם אנסו אדם לעבור עברה, והוא עושה ברצון עצמו שגם אילו לא אנסוהו היה עושה כן, אין לפוטרו עוד משום אונס, שהאונס אינו מתיר את האיסור כלל אלא שפטור משום חסרון רצון, אבל כאשר עושה ברצונו, אף שהוא גם אונס, מ"מ יש לצרף המעשה אל הרצון וחייב כמזיד גמור. לפי"ז - מעיר רבי אלחנן - צריך להבין מה שטרחו הראשונים להשיב על השאלה הידועה מידיעה ובחירה, והנה בוודאי לא הייתה כוונתם להקשות שכיוון שיש בחירה האידך משכחת לה ידיעה, דזה לא קשה מידי, שכמו שהקב"ה יודע כל העתידות כן הוא יודע איך תהיה הבחירה, אלא שהקושיא היא להפך, שכיוון שכבר יש ידיעה מוקדמת, אי אפשר שתהיה אח"כ הבחירה הפך הידיעה, זוהי קושייתם. לפי הנ"ל לכאורה גם זה לא קשיא, שאפילו אם נאמר כן דאחר הידיעה אי אפשר שתהיה בחירתו הפך הידיעה, מ"מ הרי הוא עושה גם ברצון עצמו, שגם אילו לא הייתה הידיעה מכריחתו היה עושה ג"כ כמו שעושה עכשיו, והרי זה כמו אונס ורצון יחד, ושפיר הוי בר עונש כהאי גוונא כנ"ל, וא"כ למה טרחו הראשונים כ"כ בישוב קושיא זאת, וצ"ע¹².

"סוד הבחירה והרצון" - "פועל נפשי"

כבר בפ"ג מפינת הבחירה נתחבט רח"ק בשאלה מה בין אונס חיצוני לבין "אונס" הנובע ממערכת הסיבות, ומדוע נענש אדם על בחירת מעשהו הבא מחמת האונס שבחוק הסיבתיות ולא על מעשהו הבא מחמת האונס שנכפה עליו מבחוץ, שלא ברצונו? על כך משיב רח"ק שם:

"אלא שצריך להתעורר, שהחוב הזה הוא ראוי כשיהיה באופן שלא ירגיש בו הפועל אונס והכרח, והוא **סוד הבחירה והרצון**, אבל בפעולות ההכרח והאונס, ר"ל שיפעל האדם והוא מוכרח ואונס ולא יפעלם ברצונו, הנה למה שאיננו פועל בהסכמת כחו המתעורר עם המדמה, **איננו פועל נפשו**, ואין ראוי שימשך לו העונש [כלומר, אין זה הגון שיענש בעבור מעשה זה, שהרי מעשה הנעשה באונס אינו מתחס אל העושה וכאילו נעשה מאליו¹³], וזה שאין לפעולות האנסיות מבוא בשתהיינה המצוות והאזהרות מניעות לעשותם או להתרחק מהם, כי מה שאין לאדם מבוא עליו לא יתכן בו מצוה ואזהרה [כלומר, האונס הוא מחוץ לתחום הצווי והאזהרה], והעונש בעבירות לא יהיה מהיושר האלוקי, למה שלא נמשך ממנו הטוב [זהו טעם נוסף, לאמר: לא רק שאין הדבר הגון, אלא שגם לא תצא ממנו התועלת המכוונת במערכת

12. **קובץ הערות** למסכת יבמות סי' מ"ט אות י"ב. ויש להעיר שלפי דרכו כשם שהידיעה האלוקית מכריחה את המעשה, הרי באותה מידה יש לומר שהיא מכריחה את הרצון עצמו, ואין כאן המקום להאריך בזה.

13. ראה **קובץ שיעורים** כתובות אות ה' בשם שו"ת **חמדת שלמה** סי' ל"ח.

שכר ועונש שהיא ההטבה לאדם, שמאחר שהפעולה האנסית אינה "פועל נפשי", לא ימשך מהעונש עליה שום טובה לו].

בפ"ה מפינת הבחירה חוזר רח"ק ומדגיש את "ההבדל הזה, שבהרגש האונס וההכרח לא יהיה מקום לגמול ועונש, למה שלא יהיה אז רצוני כלל, **וכשלא ירגיש אונס יקרא רצוני**, ואם הוא מוכרח [כלומר, ואף אם הוא מוכרח עפ"י חק הסיבתיות], אלא **שלא ירגיש בהכרח**". הבדל זה מבקש עתה רח"ק להוסיף עוד ולהטעימו על פי דרכו. טרם נבוא להטעמתו הפילוסופית נאיר את הגדרתו במודל הלכתי בד"ן אונס.

נכרי האונס את ישאל לעבור על אחת מגי העבירות שנאמר עליהן "יהרג ואל יעבור", עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, כתב הרמב"ם¹⁴ שאם עבר ולא נהרג, ביטל מצות עשה שהיא קידוש ה' ועבר על מצות לא תעשה שהיא חילול ה', "ואעפ"י כן, מפני שעבר באונס אין מלקין אותו ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו ב"ד אפילו הרג באונס, שאין מלקין וממיתין אלא לעובר **ברצונו** ובעדים והתראה". ומאידך גיסא כתב הרמב"ם שם¹⁵ לענין "מי שחלה ונטה למות ואמר הרופאים שרפואתו בדבר פלוני מאיסורין שבתורה, עושין ומתרפאין בכל איסורין שבתורה במקום סכנה, חוץ מע"ז וגילוי עריות ושפיכות דמים שאפילו במקום סכנה אין מתרפאין בהן, ואם עבר ונתרפא עונשין אותו בית דין עונש הראוי לו". הרי דברי הרמב"ם ברור מללו שיש הבדל בין אונס חיצוני הנכפה על האדם כנגד רצונו, שאינו נענש עליו, לבין אונס פנימי כגון חולי, שכיון שעשה ברצונו שלו, עונשין אותו ב"ד עונש הראוי לו¹⁶."

ומן ההלכה נבוא אל ההטעמה הפילוסופית. תכלית עבודת האדם את בוראו היא החשק והשמחה שבעבודתו. עניין זה מיוסד על עקרון ההדמות לה', "לפי שהוא יתברך בתכלית האהבה והערבות להשפיע ולפעול הטוב", וא"כ הדבקות בו שהיא ההליכה בדרכיו, משמעה ערבות הרצון לפעול הטוב. נמצא, כאשר האהבה והערבות הזו בנפש, יש כאן "פועל נפשי", אשר באמצעותו ישיג העובד את הדבקות בה'. השכר

14. הלי **יסודי התורה** פ"ה הי"ד וראה **קובץ שיעורים** הנ"ל שמפרש הטעם שמעשה הנעשה באונס אינו נחשב על העושה, אלא חשוב כאילו נעשה מאילו. וראה עוד **מוריה** שנה י' גליון ה-ו עמ' קי"ח השגת מו"ר הגרא"א מישקובסקי על פירוש זה.

15. הלי **יסודי התורה** פ"ה הי"ו וביאר **קובץ שיעורים** שם אות ח' שפטור אונס הוא רק אם נאנס לעשות המעשה, אבל בחולה שנתרפא עשה המעשה ברצונו.

16. ראה **עבודת המלך** שם בביאור דברי הרמב"ם עפ"י דברי **בית יוסף** חו"מ סי' ר"ה, ולפ"י אם הנכרי בא להרגו מחמת איזה דבר אחר, ועל ידי המרתו לעכו"ם יוכל להנצל מזה, אין זה אונס כלל. וראה עוד **אור שמח** שם עפ"י דברי **הש"ך** חו"מ סי' שפ"ה ס"ק כ"ד.

והעונש נמשכים איפוא "כהמשך המסובב מן הסיבה": החשק והשמחה בעבודת ה', היא היא המביאה את הדבקות בו. וכן המידה להפך. ובוה מוטעם "ההבדל אשר בין החיוב בזולת הרגש אונס והכרח, ובין החיוב אשר בהרגש אונס והכרח", שכן זה האחרון, כיוון שאדם מרגיש אונס והכרח בפעולתו, אי"כ אינו "פועל נפשי", ולא יבוא על ידו לא דבקות ולא פירוד, שכן זהו מעשה הנעדר רצון נפשי¹⁷.

הטעמה זו של רח"ק מהווה חלק בלתי נפרד משיטתו בעניין תכליתה של עבודת ה', שהיא הדבקות בו, דבקות הנובעת מן הרצון דווקא. סודה של עבודת ה', אהבתו ויראתו, טמון בתשוקת הנשמה ושמחת הלב שבעבודתו, וכדברי רח"ק: "שהתכלית המבוקש מהתורה הוא ההשמע אליו בזריזות נפלא לקיים מצוותיו ובוהירות גדול לבלתי עבור על אזהרותיו בשמחה וטוב לבב אשר הוא **סוד העבודה והאהבה והיראה האמיתית**"¹⁸.

17. ובלשונו של רח"ק שם מאמר בי כלל ה' פי"ה: "שהתכלית הנכסף בעבודות ובפעולות הטוב, הוא החשק והשמחה בהם, שאינו דבר זולת ערבות הרצון לפעול הטוב. וזה, לפי שהוא יתברך בתכלית האהבה והערבות להשפיע ולפעול הטוב, והיה הקשר והדבקות אם כן, ללכת בדרכיו כפי מה שאפשר. ולזה, כאשר היה החפץ והערבות הזה בנפש, היה פועל נפשי, אשר באמצעותו יהיה הדבקות והפירוד. ולזה היה ראוי שימשך ממנו הגמול והעונש, כהמשך המסובב מן הטובה. וכאשר נעזרה הנפש מהחפץ הזה, כמו שיהיה האדם מרגיש אונס והכרח בפעולתו, הנה הפועל ההוא לא יפעלהו הנפש, ולא יתחייב ממנו דבקות ופירוד, למה שהיה הפועל מופשט מרצון נפשי, ולזה לא היה ראוי לגמול ועונש כלל. והתיישב אם כן ההבדל הזה".

18. **אור ה'** מאמר בי כלל ו' פי"א. וראה עוד דברי רמח"ל **מסילת ישרים** פי"ז: "ואמנם כבר ידעת שהנרצה יותר בעבודת הבורא יתברך שמו הוא חפץ הלב ותשוקת הנשמה".